

UNKARIN JA SUOMEN FRASEOLOGIAA OPPIMASSA

(Unkarilais-suomalaisesta sanakirjasta)

László Jakab, Debrecen

Tiedemiehet todistivat suomen ja unkarin kielen sukulaisuuden 1700-luvun lopulla. Silloin sekä Suomessa että Unkarissa heräsi kiinnostus toisen maan kieltä ja kulttuuria kohtaan. Jo 1800-luvun alussa monet unkarilaiset matkustivat Suomeen tutustumaan suomen kieleen. Samoin myös Suomesta tuli moni katsomaan Unkaria. On aivan luonnollista, että ensimmäiset matkailijat olivat tiedemiehiä.

Vaikka suomi ja unkarilaiset ovatkin sukukieliä, niiden välille on valitettavasti kehittynyt niin suuri ero, että unkarilaisten ja suomalaisten on opeteltava toistensa kieliä vieraana kielenä. Näin ollen Unkarissa syntyi varsin pian suomalais-unkarilaisen sanakirjan tarve. Suomea opiskelevat unkarilaiset saattoivat nimittäin käyttää apunaan vain suomalais-latinalais-saksalaista tai suomalais-ruotsalaista sanakirjaa, koska muita ei ollut. Ja ruotsi oli aika outo kieli Unkarissa noinkin aikoina.

Niinpä kuuluisa fennougristi József Budenz aloitti suomalais-unkarilais-saksalaisen sanakirjan laatimisen 1870-luvulla. Hänen työnsä jäi kuitenkin jo käsikirjoitusvaiheessa kesken. Ja juuri Budenzin vaikutuksesta József Szinnyei, joka oli ollut vuoden stipendiaattina Suomessa ja oppinut hyvin suomea, ryhtyi laatimaan suomalais-unkarilaista sanakirjaa. Teos ilmestyi painosta vuonna 1884 ja oli ensimmäinen suomalais-unkarilainen sanakirja. Teos oli suunniteltu etupäässä tiedemiesten käyttöön, ja siinä on silloisen yleiskielen sanojen lisäksi kansanrunouden, satujen, tarinoiden ja tietysti myös Kalevalan sanastoa. Teos oli hyvin merkittävä. Kansankielisiä tekstejä tai vanhaa kirjallisuutta luettaessa sitä käytetään silloin tällöin vielä nykyäänkin.

Suomen kulttuurielämä ja kirjallisuus kehittyivät hyvää vauhtia viime vuosisadan lopulla ja tämän vuosisadan alussa. Myös suomen kieli kehittyi. Näin ollen Szinnyein sanakirja oli jo 1920-luvulla vanhentunut. 30-luvulla syntyikin suunnitelmia uuden suomalais-unkarilaisen sanakirjan laatimiseksi, mutta nämä suunnitelmat eivät toteutuneet. Aikojen kuluessa Szinnyein sanakirja muuttui yhä käyttökelvottomammaksi. Suomea opiskelevien unkarilaisten ja unkaria opiskelevien suomalaisten oli pakko käyttää muita sanakirjoja, kuten suomalais-saksalaista tai unkarilais-saksalaista.

Toisen maailmansodan jälkeen, 1950-luvulla, ryhtyi Debrecenin yliopiston unkarin kielen professori István Papp laatimaan suomalais-unkarilaista sanakirjaa. Melkein kymmenen vuotta kestäneen ahkeran ja kovan työn jälkeen hänen "Suomalais-unkarilainen sanakirjansa" ilmestyi vuonna 1962. Teos on vieläkin käytössä; siitä ilmestyi 1970 toinen ja 1978 kolmas painos. Teoksessa on noin 60 000 hakusanaa ja 200 000 tietoa. Tämä sanakirja tyydyttää vaativaakin käyttäjää. On syytä huomauttaa, että teoksen ilmestyminen oli erittäin suuri tapaus Suomen ja Unkarin välisten suhteiden historiassa. Sanakirjan aineiston pohjana oli suomen yleiskieli ja nykykirjallisuus.

Toinen puoli sanakirja-asiaa on unkarilais-suomalainen sanakirja, joka on tärkeämpi suomalaisille. Ensimmäinen tällainen teos ilmestyi Suomessa vasta vuonna 1934. Sen oli laatinut Gyula Weöres, tuolloinen Helsingin yliopiston unkarin kielen lehtori. Teoksen nimi oli "Unkarilais-suomalainen taskusanakirja". Nimensä mukaisesti teos oli hyvin suppea, mutta hyvin toimitettu ja aikanaan hyvä sanakirja. Sitä käytettiin vielä sodan jälkeenkin; 60-luvulla se oli jo loppuunmyyty. Suomen ja Unkarin välisten suhteiden kehitys nopeutui 1960-luvulla, ja samalla myös matkailu maiden välillä vilkastui. Unkarilais-suomalaisen sanakirjan tarve alkoi tuntua polttavana.

Tässä tilanteessa Suomalaisen Kirjallisuuden Seura pyysi István Nyirkosia laajentamaan yliopistolliseen kurssikirjaansa "Unkarin lukemistoon" liittyvän sanaston suppeaksi sanakirjaksi. Näin oli mahdollista ainakin väliaikaisesti poistaa sanakirjan puutteen aiheuttamat haitat, ja samalla pystyttiin sanakirjan koon sallimassa määrin tyydyttämään ne vaatimukset, joita käytännön elämä oli luonut. István Nyirkosin teos ilmestyi painosta vuonna 1969. Tämän sanakirjan aineisto on suppeampana István Nyirkosin vuonna 1977 ilmestyneessä teoksessa "Suomi-unkari-suomi taskusanakirja". Tällä hetkellä kumpaakin sanakirjaa käytetään sekä Suomessa että Unkarissa.

Professori István Papp aloitti 1960-luvun puolessavälissä suuren unkarilais-suomalaisen sanakirjan aineiston keruun. Hän kokosi noin 190 000 tietoa ja ryhtyi vuonna 1970 toimittamaan aineistoa sanakirjaksi. Valittavasti hän kuoli vuonna 1972 kesken toimitustyön. Hänen perheensä ja kustantajansa pyysivät minua jatkamaan sanakirjatyötä. Aloitin sen vuonna 1980, ja teos ilmestyy todennäköisesti vuoden 1982 lopussa tai vuoden 1983 alussa.

Sanakirjan toimittaminen oli hyvin hidasta työtä. Varsinkin aineiston täydentäminen oli aikaavievää. Esimerkiksi sellainen uusi unkarinkielinen sana, jolla suomen kielessä ei ehkä ole vielä vastinetta, on hankala. Saanen mainita esimerkkejä. Suihkukone on nykyään erittäin tavallinen. Ja monet suihkukoneet lentävät ääntä nopeammin. Kun äänivalli ylitetään, se murtuu ja syntyy mahtava pamaus. Ilmiön nimi on unkarissa *hangrobbanás*, sananmukaisesti "ääniräjähdyks". Mutta tätä sanaa ei suomen kielessä ole. Mikä se sitten on suomeksi? Olen kysynyt asiaa monelta suomalaiselta, mutta he eivät ole osanneet vastata. Lopulta sitten soitimme ilmailuvuimien esikuntaan kysyäksemme asiaa. Ja siellä tiedettiin. Nimitys on *paineaallonpamaus*. - Unkarissa *jávitó-nevelő* munka on yleisesti tunnettu käsite. Se merkitsee tuomioistuimen tai työnantajan määräämää kurinpitorangaistusta. Osa asianomaisen palkasta pidätetään, mutta työsuhte jatkuu, vaikka rangaistu menettääkin työn suomat edut. Tällaista rangaistusmuotoa ei Suomessa ole, joten vastaava sanakin on tietysti tuntematon. *Kurinpalautus* olisi liian yleinen. Näin ollen täytyy vain selittää, mitä unkarilainen nimitys tarkoittaa.

Ruokalajien nimet tuottavat tunnetusta kääntäjälle vaikeuksia. Moni unkarilainen ruoka on tuntematon Suomessa ja päinvastoin, eikä niillä siis ole nimiäkään. Joskus on vaikeuksia silloinkin, kun ruoka kyllä tunnetaan, mutta toisessa kielessä sillä ei ole nimeä. Esimerkiksi sana *püspökfalat* tunnetaan Unkarissa yleisesti. Sananmukaisesti se merkitsee "piispanpalaa". Suomalaiselle se ei tietenkään sano mitään. Mikä tällainen "piispanpala" sitten on? Se on ruoaksi valmistetun linnun selän takaosa, pyrstön tyvi. Tuo linturuoan osa on varmasti hyvin tuttu Suomessa, mutta nimeä sillä ei ole, varmasti senkään vuoksi, että kanansyönti ei ole ollut niin yleistä Suomessa kuin Unkarissa. Siksi sanakirjassa sanan merkitys täytyy vain selittää. Mistä Unkarin kansa on sitten ottanut tämän nimityksen? Se on alun perin ollut selvästi humoristissävyyinen, vaikkei sillä olekaan enää tällaista vivahdusta.

On sellaisiakin tapauksia, joissa ruuan nimityksen perusajatus on molemmissa kielissä sama, mutta se ilmaistaan hiukan eri sanalla. Esimerkiksi *keisarileipä* tunnetaan sekä Suomessa että Unkarissa, mutta unkarin kielessä sen nimitys on *püspökkenyér*, "piispanleipä". Samoin on muillakin aloilla, esimerkiksi urheilutermeissä. Yli satakiloiset muodostavat painonnostossa, painissa jne. oman sarjansa, jonka nimenä unkarissa on *ólomsúly*,

siis "lyijynraskas sarja". Suomen kielessä tämän sarjan nimi on *yli-/supersarja*. Nimitykset perustuvat erilaiseen katsomustapaan. Samoin on seuraavassakin sanassa: *Peränpitäjä* tunnetaan Suomessa yleisesti urheiluterminä. Se tarkoittaa sitä urheilijaa, joka jää kilpailussa hänelle, viimeiseksi. Unkarin kielessä vastineena on *sereghajtó* "armeijaa ajava, armeijaa seuraava (väki), jälkijoukot", unkarin sana on siis tullut sotilaselämästä.

Vapaauinti on tietysti tuttu Unkarissakin, jossa sen nimi on *gyorsúszás* "nopea uinti". Mitä uimari tekee vapaauintissa jaloillaan? Mikä on tuon liikkeen nimi? Selvisi, ettei sille ole suomen kielessä nimitystä. Sana *kroolata* merkitsee samalla myös käsien liikettä. Unkarin kielessä käytetään verbiä *ollózik*, joka tulee sanasta *olló* 'sakset'. *Ollózik* tarkoittaa siis 'liikuttaa jalkojaan saksien tapaan vapaauintissa'. Ja tästä verbistä syntyi sana *ollózás*, joka merkitsee 'jalkojen liikettä vapaauintissa', siis *saksiliike* olisi ehkä sopiva sana suomen kielessäkin.

Usein samoista osista koostuva sana esiintyy molemmissa kielissä. Äkikseltään niitä pitää ilman muuta toistensa vastineina. Kuitenkin niiden välillä on joskus eroa. Esimerkiksi sanat *sorkatona* ja *rívímies* esiintyvät sotilastermeinä. Ensimmäiseltä näyttäisi siltä, että *sorkatonan* vastineena suomessa olisi *rívímies*. Mutta unkarin sana tarkoittaakin oikeastaan sellaista sotilasta joka on juuri suorittamassa asevelvollisuuttaan, siis tavallista varusmiestä. Sanan *rívímies* vastine unkarissa on *közkatona*, "yleissotilas".

Kun suomen kielessä kerran on sellaisia sanoja kuin esim. *varhaislapsuus* tai *varhaisnuoruus*, luulisi siinä olevan myös *myöhäisvanhuus*. Mutta eipä olekaan. Käsite ilmaistaan suomessakin attribuuttirakenteella samoin kuin unkarissa. Rakenne *késő öregkorában* voidaan kääntää suomeksi ilmaisulla *hänen myöhäisinä vanhuusvuosinaan*.

Myös sanontatavat, sananlaskut ja kuvailmaisut ovat vaikeita tapauksia. On tietysti sellaisia, joiden sananmukaiset vastineet esiintyvät molemmissa kielissä. Hyvin tunnettu on esim. sanonta *omena ei putoa kauas puusta*, unkariksi *az alma nem esik messze a fájától*. Kaikkialla on hyvä, mutta kotona paras on unkariksi *mindenütt jó, de legjobb otthon*. Kun on kylmä, sanotaan Suomessa jonkin *väriävän* kuin *haavanlehti*. Unkarissa samalla tavalla: *reszket mint a nyárfalevél*. Kun paistaa ja sataa vettä yhtäaikaisesti, sanoo unkarilainen *veri az ördög a feleségét*. Eräissä suomen

murteissakin sanotaan: *piru piiskaa akkaansa*. Jos aika mataa hitaasti, voidaan unkariksi sanoa hieman runollisesti *ólomlábakon jár az idő*, jonka sananmukainen vastine suomessa on *aika kulkee lyijyjalojin*. - Kun joku on väsymyksestä aivan kuitti tai rätsti, sanotaan unkariksi hyvin kauksi *lábaím ólomsúlyúak* ja suomeksikin samalla tavalla *jalkani ovat lyijynraskaat*. - Kun poliisi ei tiedä rikoksen tekijää, sanotaan suomeksi kuvaannollisesti *poliisi hapuilee pimeässä*. Aivan samalla tavoin on unkarissakin *a rendőrség sötétben tapogatózdik*. Jos kaksi ihmistä ovat jossakin suhteessa hyvin erilaisia, sanotaan unkariksi *nincsenek egy súlycsoportban*. Suomeksikin voidaan sanoa aivan sananmukaisesti *he eivät kamppaile/paini/ole samassa sarjassa*. Kun joku joutuu kahden tulen väliin, kun on vaikeaa tehdä oikea valinta, unkarilainen sanoo *két malomkő között őrlődik*, suomalainen samoin *litistytty myllynkivien välissä* jne.

On sellaisiakin sanontoja, jotka eroavat toisistaan hiukan vain. Kun joku on halkeamaisillaan kateudesta, sanotaan suomessa, että *hän on vihreä kateudesta*, mutta unkarilaisten mukaan hän on *sárga az irigységtől*, siis keltainen kateudesta. Suomalainen sanoo *kateus puhuu hänen kielellään*, unkarilainen taas *az irigység beszél belőle*, "kateus puhuu hänestä". Jos joku pelästyy jotakin, sanovat suomalaiset *hänen hiustensa nousevan pystyyn*, unkarilaiset taas *égnek áll a haja*, "hänen hiuksensa nousevat kohti taivasta". Kun jokin asia kestää vain hyvin lyhyen ajan, sanotaan sitä suomeksi *päiväperhoseksi*. Unkarissa taas sanotaan *tiszavirág életű*. *Tiszavirág*-sanon alkuosa on joen nimi, loppuosa taas merkitsee 'kukka'. Sananmukaisesti *Tiszan kukka*. Kyseessä on kuitenkin hyönteinen, oikea merkitys on siis 'jättiläissurviainen'. Tämä eläin on Suomessa tuntematon. Suomen kielessä sanotaan jonkun *ratkovan avattuja solmuja*, kun hän haluaa sellaista, mikä on jo valmiina tai mikä on jo päätetty tms. Unkarissa ilmaistaan asia hieman toisella tavalla: *nyitott kapukat döngöt*, siis sananmukaisesti "koputtaa/lyödä avatuille oville/porteille".

Kun ollaan heikkona johonkin, sanotaan suomeksi *olla ihastuksissaan*, unkariksi *olvadozik a gyöngyörüségtől* "sulaa ihastuksesta". - Jos joku värisee kylmästä tai pelosta, sanotaan Unkarissa *minden porcikája remeggett*. Sana *porcika* merkitsee 'pienää osaa ruumiista' (*porc* 'rusto' + *de-* *minutiivijohdin*), siis "hänen ruumiinsa jokainen osanen värisee". Suomeksi ei voi sanoa tällä tavalla, vaan suomalaiset sanovat *hän värisee/vapisee kiireestä kantapäähän* tai *hän tärisee päästä jalkoihin* tai *hän värisee kauttaaltaan*.

Jos joku on laiska, ei tee mitään, odottaa vain, että onni potkaisisi häntä, sanotaan suomen kielessä *ei hiiri nukkuvan kissan suuhun juokse*. Unkarissa sama asia esitetään seuraavasti: *várja, hogy a sült galamb a szájába repüljön*, "hän odottaa paistetun kyyhkysen lentävän suuhunsa". - Jos jostakin salassa pidetystä asiasta jo huhuillaan, sanotaan suomessa *pikkulinnut lauloivat/visersivät*, mutta unkarissa hieman toisella tavalla *verebek is csiripelik*, "varpusetkin visertävät".

Mutta on sellaisiakin sanontoja, joilla olisi toisessa kielessä useitakin vastineita. On vain vaikeaa löytää niistä paras. Unkarin kielessä on esimerkiksi varsin yleinen sananparsa *akkor lássam, amikor a hátam közepét*, sananmukaisesti "haluaisin nähdä hänet silloin, kun näen oman selkäni keskipisteen". Tarkoituksena on sanoa, etten halua nähdä häntä enää koskaan. Suomeksi saman ajatuksen voi sanoa monella tavalla, esimerkiksi *jospa näkisin hänet vasta, kun korvilla katsellaan tai nenällä nähdään*. Etsimme kuitenkin sellaista, joka olisi lähimpänä unkarilaista sanontaa ja jossa esiintyisi sana *selkä*. Ja tällainen löytyikin: *näki-sinpä hänet vasta, kun selkääni silmät kasvaa*. Ajatus on aivan sama kuin unkarinkielisessä sanonnassa.

Tietysti on myös sellaisia sanontoja, joiden vastine toisessa kielessä on täysin poikkeava. Kun jokin asia sujuu mainiosti, sanovat suomalaiset *sen käyvän kuin siimaa*. Tämä ilmaisu on tullut onkimiesten kielestä. Unkarilaiset sanovat vastaavassa tilanteessa *megy mint a karikacsapás*, "käy kuin piiskan sivallus". Tämä sanonta on ilmeisesti syntynyt unkarilaisten paimenien piirissä. - Jos matkustan johonkin tyhjänpäiten, sanotaan unkarissa *ezzel az úttal tartoztam az ördögnek*, "tämän matkan olin pirulle velkaa". Suomen kielessä tällaista sanontaa ei ole, mutta voidaan sanoa, että *olen tehnyt hukkareissun*.

Kun tyttö ja poika kulkevat kädet toistensa ympärillä silmin nähden rakastuneina, sanotaan unkarin kielessä *összeölelkezve sétálnak* "he kävelevät sylikkään". Suomessa ei näin voi kävellä, sen sijaan voidaan sanoa, että *he kulkevat toisiinsa kietoutuneina* tai *he kulkevat kaulakkain*, mutta olen kuullut tällaisenkin: *he kävelevät halakaulassa*. - Kun nainen odottaa lasta, voi unkarissa sanoa kauniisti *anyai örömkök elé néz*, "katsoo äidin iloja kohti". Suomen kielessä ei vastaavaa ilmaisua ole, vaan täytyy sanoa, että *hän odottaa lasta*, tai on ehkä kauniimpaa, jos sanotaan *hän odottaa pienokaista* tai aivan toisella tavalla: *hänestä tulee äiti*.

Jos jotakuta on kohdannut suuri onni, sanotaan unkariksi *megfogta az isten lábát*, "hän tarttui jumalaa jalasta kiinni". Suomeksi asia ilmaistaan aivan toisella tavalla sanomalla *häntä potkaisi onni*.

Kun lapsi lähtee retkelle, sanoo äiti hänelle: "Ole varovainen, poikasi." Isä taas sanoo äidille: "*Älä pelkää, mikäs pahan tappaisi.*"

Näin ei voi sanoa unkarin kielessä, vaan sen sijaan voi käyttää samaa tarkoittavaa ilmaisua *rossz pénz nem vész el* "huono raha ei katoa".

- Kun näkee, että jostakusta ei tule mitään, sanotaan unkariksi *nem lesz belőle prédikáció* *halott*, "ei hänestä tule sellaista vainajaa, jonka hautajaisissa saarnakin pidetään". Tämän asemesta suomen kielessä sanotaan *hänelle ei kunnian kukko laula*.

Jokapäiväisessä kielenkäytössä on rumiakin sanoja. Myös niitä on otettu sanakirjaan. Kun suomalainen suuttuu, hän sanoo helposti *voi perkele!* Tätä pidetään liian rumana ja *voi perhanaa* lievempänä. Mutta mitä *perhana* oikein merkitsee? Tietenkään se ei merkitse mitään, tai oikeastaan samaa kuin perkele. Sitä on vain hieman muutettu, jolloin muodoksi on saatu *perhana*, jota pidetään lievempänä kirosanana. Tämän ilmaisun paras unkarilainen vastine olisi siis se, joka on syntynyt samalla tavalla. Unkarilaiset käyttävät suuttuessaan mieluummin sanaa *isten*, 'jumala'. Esimerkiksi *az istenit!* Mutta samalla tavoin kuin suomessa muotoa on usein muuteltu ja sanottu *az iskoláját* (*iskola* 'koulu') tai *az istállóját* (*istálló* 'talli'). Näin sanottuna kiros on lievä.

Edellä olen esittänyt muutamia esimerkkejä sanakirjatyön vaikeuksista. Niiden ratkaiseminen on aiheuttanut paljon vaivaa ja vienyt paljon aikaa, onhan kyseessä ensimmäinen näin laaja sanakirja,